

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

ЛОТЮК Ольга Степанівна - доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

DOI: <https://doi.org/10.32782/NP.2024.1.3>

у статті досліджено питання особливостей реалізації прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. Проаналізовано причини введення воєнного стану в Україні через збройну російську агресію. Такі причини стали умовами для запровадження обмежень прав людини в Україні.

Досліджено нормативно-правову базу, що регулює правовий режим воєнного стану в Україні, а саме: вимоги Конституції України, зміст Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», норми Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та інші нормативні джерела.

Проаналізовано запроваджені обмеження прав людини, особливості реалізації, охорони і захисту прав і свобод людини і громадянина під час війни. Реалізацію прав людини в умовах обмежень на час дії воєнного стану досліджено на таких прикладах: недоторканість житла (стаття 30 Конституції України), свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (стаття 33 Конституції України) та право на освіту (стаття 53 Конституції України).

Ключові слова: права і свободи людини; права і свободи громадянина; реалізація прав людини; обмеження прав людини; охорона прав людини; правовий режим воєнного стану; Конституція України; гарантія недоторканості житла; свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України; право на освіту.

Розв'язана російською федерацією проти України війна створює проблеми для реалізації прав і свобод людини і громадянина, які в період запровадження воєнного стану мають гарантуватись, охоронятись та захищатись у державі. Такий підхід є вимогою за Конституцією України, міжнародними зобов'язаннями, а також норм міжнародного гуманітарного права (права збройних конфліктів та законів і звичаїв ведення війни).

З огляду на те, що росія веде війну проти України з порушенням усіх правил та норм, держава-агресор несе відповідальність за усі злочини, починаючи з 2014 року, з часу захоплення території Кримського півострову, а також окремих районів Донецької і Луганської областей. Крім цього, росія відповідальна за порушення прав людини, які спричинені актами агресії, що тривають понад 10 років проти нашої держави.

Повномасштабне вторгнення російської федерації на територію України 24 лютого 2022 року загострило проблему гарантування прав і свобод людини і громадянина, адже на всій території України запроваджено правовий режим воєнного стану, згідно з Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022 [1]. З цього часу в Україні діють особливості щодо охорони і захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні.

Ключовою проблемою у сфері прав людини є питання запровадження легітимних

обмежень, які є необхідним кроком для держави у період дії воєнного стану. У час війни Україна продовжує розвиватись як демократична і правова держава, додержуючись загальних зобов'язань щодо прав людини і громадянина. Цей підхід доводить світовому співтовариству, що російська війна проти України є війною проти демократії. В офіційних виступах Президента України В. Зеленського про війну звернена увага міжнародних партнерів на те, що «ця війна проти моралі»; «це не просто вторгнення, це початок війни проти Європи»; «перемога України буде означати перемогу людської моралі».

Україні важливо документувати воєнні злочини, звертатись до міжнародних судових установ, формувати міжнародну коаліцію з метою притягнення держави-агресора до міжнародної відповідальності. Поряд з цим, Україна має забезпечувати права і свободи людини і громадянина, зважаючи на запроваджені на період дії воєнного стану обмеження у сфері прав людини.

Розглянемо законодавче регулювання обмежень прав і свобод людини і громадянина під час дії воєнного стану в Україні.

Правові засади гарантування прав і свобод людини і громадянина на період введення воєнного стану визначає Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII [2] (далі – Закон).

Законом встановлено, що в указі Президента України про введення воєнного стану має бути вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану та із зазначенням строку дії таких обмежень (пункт п'ятий частини 1 статті 6 Закону) [2].

У статті 20 Закону також врегульовано питання правового статусу та обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану. Так, правовий статус та обмеження прав і свобод громадян в умовах воєнного стану визначаються на підставі Конституції України та Закону [2].

У статті 64 Конституції України закріплено, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути об-

межені, за виключенням тих обмежень, які діють в умовах воєнного або надзвичайного стану, із зазначенням строку дії обмежень прав і свобод.

Згідно з Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022 [1] визначено, що тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, обмежуються конституційні права і свободи людини і громадянина, передбачені статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України.

До таких конституційних прав і свобод, що обмежуються в період воєнного стану, належать наступні: недоторканість житла (стаття 30); таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (стаття 31); заборона втручання в особисте і сімейне життя (стаття 32); свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (стаття 33); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34); право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (стаття 38); право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (стаття 39); право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (стаття 41); право на підприємницьку діяльність (стаття 42); право на працю (стаття 43); право на страйк (стаття 44); право на освіту (стаття 53).

Кожне з вищенаведених прав і свобод людини і громадянина в умовах війни має свої особливості щодо реалізації, з огляду на обмеження, які також впливають на їх сьогоденні забезпечення в державі.

Проаналізуємо особливості реалізації конституційних прав людини, які в умовах воєнного стану підлягають обмеженню, а саме: недоторканість житла (стаття 30), свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (стаття 33) та право на освіту (стаття 53).

Конституційно закріплено, що кожному гарантується недоторканність житла (стаття 30), проте за вмотивованим рішенням суду дозволяється здійснювати проникнення до житла. Серед заходів правового режиму воєнного стану передбачено, що для фізичних і юридичних осіб може встановлюватись військово-квартирна повинність з розквартирування військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, особового складу служби цивільного захисту, евакуйованого населення та розміщення військових частин, підрозділів і установ (пункт 17 частина 1 статті 8 Закону).

Доступ до житла під час воєнного стану врегульовано Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану» від 29 грудня 2021 р. № 1456 [3]. Порядок встановлює, що право на проведення перевірки службових приміщень і житла громадян мають уповноважені особи Національної поліції, СБУ, Національної гвардії, Держприкордонслужби, ДМС, Держмитслужби та Збройних Сил, які визначаються в наказі коменданта.

Також встановлено, що уповноважена особа може здійснити проникнення до житла без вмотивованого рішення суду у невідкладних випадках, пов'язаних із: 1) рятуванням життя людей та цінного майна під час надзвичайних ситуацій; 2) безпосереднім переслідуванням осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення; 3) припиненням злочину, що загрожує життю осіб, які перебувають у житлі або іншому володінні особи [3].

Відмітимо, що обмеження конституційної гарантії недоторканності житла мають відповідні рамки. Так, Порядок визначає, що проникнення уповноваженої особи до житла чи іншого володіння особи не може обмежувати її права користуватися власним майном (пункт 11 вказаного Порядку [3]).

Суттєво обмежується свобода пересування та право вільно залишати територію України, тобто права гарантовані статтею 33 Конституції України.

Під час дії воєнного стану обмеження для виїзду за кордон застосовується до чоловіків (від 18 до 60 років) та жінок-військовослужбовців.

Порядок виїзду за кордон врегульовується Законом України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» від 21.01.1994 № 3857-XII [4]. У статті 6 цього закону наведено випадки, на підставі яких тимчасово може обмежуватись право громадян України на виїзд з України. Водночас серед випадків не визначено, що під час дії воєнного стану забороняється виїзд за кордон чоловікам у віці від 18 до 60 років та жінкам-військовослужбовцям. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» також не встановлює таких обмежень.

Запровадження такої заборони по суті регулюється конституційною нормою статті 64 Конституції, яка допускає обмеження свободи пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (стаття 33) під час воєнного стану.

Правозахисники Української Гельсінської спілки з прав людини вказують, що, досліджуючи зміст рішень про відмову у перетинанні державного кордону на виїзд з України громадянину України (за час воєнного стану в Україні винесено понад 40 тисяч), уповноважені особи охорони державного кордону нормативними підставами для таких рішень визначають Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», Закон України «Про правовий режим воєнного стану», Указ Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 та Указ Президента України № 65/2022 «Про загальну мобілізацію» від 24.02.2022 р., а також Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022» [5].

В аналітичному звіті «Корупційні схеми та ризики під час виїзду з України в умовах воєнного стану», підготовленому Національним агентством з питань запобігання корупції, вказано, що будь-яке обмеження основоположного (природного) права людини не припиняє потребу в реалізації такого права,

тому неминуче породжує в суспільстві пошук шляхів обійти встановлене обмеження, які реалізуються здебільшого у неправовий спосіб та через корупційні практики [6 с. 5].

Обмеження конституційного права людини на вільне залишення території України, яке в період воєнного стану допускається, має бути чітко врегульовано на законодавчому рівні, аби уникнути корупційних ризиків щодо реалізації такого права.

Гарантоване статтею 53 Конституції України право на освіту теж може обмежуватись.

Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24.02.2022 № 64/2022, право на освіту визначене серед обмежених, але в умовах воєнного стану продовжує реалізовуватись з певними особливостями. Важливість освіти і науки для розвитку та становлення майбутнього покоління українців під час війни не викликає сумнівів.

Діти в умовах війни змушені навчатись в укриттях, чути звуки вибухів, часто заняття перериваються повітряними тривогами, що суттєво впливає на реалізацію права на освіту. Також через російські обстріли та бомбардування території України зазнають шкоди заклади освіти всіх рівнів. Так, з початку повномасштабного російського вторгнення пошкоджено або знищено близько 4 тисяч українських закладів освіти [7].

Міністерство освіти і науки України, як головний центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки, з початку повномасштабного вторгнення намагається забезпечувати баланс між безпекою і якістю освіти, адже МОН України рекомендувало керівникам закладів освіти провадити освітній процес максимально наближено до традиційного формату з урахуванням обмежень воєнного стану та безумовного забезпечення захисту учасників освітнього процесу [8, с. 43].

Право на освіту під час війни гарантується учасниками освітнього процесу, тому можна говорити про особливості його реалізації під час війни, але не про жорстке обмеження. Діти здобувають середню загальну освіту, продовжують здобувати вищу

освіту в українських закладах вищої освіти, а також бачать своє професійне майбутнє в Україні.

Отже, питання обмеження прав людини в умовах війни складне для держави, яка має утримуватись від надмірного втручання у приватну сферу індивіда, але при цьому захищати суверенітет та територіальну цілісність. Тому принцип пропорційності, який має бути дотримано при запровадженні обмежень прав людини і громадянина, відіграє вирішальну роль у контексті обґрунтованості обмеження прав людини [9, 57].

Збройна російська агресія загострила проблему захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Для держави постає питання ефективного захисту, охорони і реалізації прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина на тимчасово окупованих російськими військовими територіях: на Кримському півострові, на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, а також загалом прав людини в умовах воєнного стану на всій території нашої держави. Реалізація прав людини відбувається з урахуванням особливостей, які пояснюються наслідками російської війни проти України.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2>
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/conv#n181>
3. Про затвердження Порядку перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1456 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1456-2021-%D0%BF#Text>
4. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Законом України від 21.01.1994 № 3857-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text>

5. Свобода вибору місця проживання та пересування в умовах правового режиму воєнного стану // Українська Гельсінська спілка з прав людини. URL: <https://www.helsinki.org.ua/publications/svoboda-vyboru-mistsia-prozhyvannia-ta-peresuvannia-v-umovakh-pravovoho-rezhymu-voiennoho-stanu/>

6. Корупційні схеми та ризики під час виїзду з України в умовах воєнного стану – Київ, Національне агентство з питань запобігання корупції, 2022. 119 с.

7. Україна: тяжкі наслідки війни для закладів освіти та майбутнього дітей // Human Rights Watch. URL: <https://www.hrw.org/uk/news/2023/11/08/ukraine-wars-toll-schools-childrens-future>

8. Слінько Т. М., Ткаченко Є. В. Конституційне право на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану. Юридичний вісник. 2022. № 5. С. 42-48.

9. Васильченко О. П., Матат А. В. Конституційні права людини: зміст, функції та рамки обмеження. «Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації»: колективна монографія / за заг. ред. Н. В. Мішиної. Львів-Торунь: Ліга-Прес, 2020. С. 45-66.

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW IN UKRAINE

The article examines the features of the realization of human and citizen rights and freedoms

under martial law in Ukraine. The author analyzes the reasons that influenced the introduction of martial law in Ukraine due to armed Russian aggression. These reasons became the conditions for introducing human rights restrictions in Ukraine.

The author examines the normative acts regulating the legal regime of martial law in Ukraine, namely the requirements of the Constitution of Ukraine, the content of the Decree of the President of Ukraine “On the Introduction of Martial Law in Ukraine”, the provisions of the Law of Ukraine “On the Legal Regime of Martial Law” and other normative sources.

The author analyzes the restrictions on human rights imposed and the peculiarities of realization, protection, and defense of human and citizen rights and freedoms during wartime. The realization of human rights under restrictions during martial law is examined using examples such as the inviolability of the home (Article 30 of the Constitution of Ukraine), freedom of movement, free choice of place of residence, the right to leave the territory of Ukraine freely (Article 33 of the Constitution of Ukraine), and the right to education (Article 53 of the Constitution of Ukraine).

Keywords: *human rights and freedoms; human rights and freedoms of a citizen; realization of human rights; restriction of human rights; protection of human rights; legal regime of martial law; Constitution of Ukraine; guarantee of inviolability of the home; freedom of movement, free choice of place of residence, the right to leave the territory of Ukraine freely; right to education.*